

MEDENİYET VE KÜLTÜRLER ARASI İLİŞKİDE ANTI-POZİTİVİST ve DİYALOGİK YENİ PARADİGMA ARAYIŞI

Yrd. Doç. Dr. Şükrü NİŞANCI

Kafkas Üniversitesi İ.İ.B.F

Yrd. Doç Dr. Adem ÇAYLAK

Kafkas Üniversitesi İ.İ.B.F

Özet

Küreselleşmenin vaat ettiği imkanlara karşın, her düzeyde uzlaşılı kültürünün giderek yok olması, insanlığın yüz yüze olduğu en başat sorunlardan birisidir ve bu sorun uygarlıklar düzeyine sıçramış gözükmektedir. Küresel ölçekte beliren gerilimin kaynağı olarak, Doğudan yükselen güçlere işaret edilmekte, fatura daima Batı-dışı kişilere/ uluslara/ uygarlıklara kesilmektedir. Buna göre, Batı uygarlığı, onun bilim ışığından ve hümanizmasından yoksun Doğu halkları ve uygarlıklarının tehdidi altındadır. "Biz" ve "Ötekiler" şeklindeki ayrımı derinleştiren, suçluyu karşı tarafa arama anlayışından vazgeçerek, herkes kendi adına bir "uygarlık muhasebesi" yapmalıdır. Bununla birlikte, günümüz dünyasını iyisiyle-kötüsüyle inşa eden Batı uygarlığıdır. Dolayısıyla Batı ve diğer uygarlıklar arasında fark edilen gerilim çift yönlü olmaktan ziyade Batı uygarlığı menşelidir ve bu nedenle çalışma, şiddet ve ayrımcılık da üreten Batı biliminin kültürel ve epistemolojik temellerine odaklanmaktadır. Katı pozitivist paradigmanın, tüm sosyal yansımalarıyla birlikte, terk edilmesi "bataklığın kurutulması" anlamına gelebilir. .

Anahtar Kelimeler: Pozitivizm, Medeniyet, Uzlaşılı, Diyalogik Demokrasi

A SEARCH FOR A DIALOGIC AND NON-POSITIVIST PARADIGM IN INTERCULTURAL AND INTERCIVILIZATIONAL RELATIONS

Abstract

Despite the promises of Globalization, gradual degradation of the culture of dialogue is one of the primal challenges faced by humankind. It seems that this challenge has spilled over to civilizational levels. Forces in the East are depicted as the source of the conflict in global levels and the blame is put on Non-Western individuals, nations and civilizations. According to this perspective, the West is under the threat of the Eastern nations which lack the light of the science and humanism of the West. However, there is an urgent need to leave "us" and "them" types of discriminations, which blames "the other" for the problems, aside; as well as a need for everyone to question themselves with respect to civilization. Nevertheless, we should also admit that it is the Western civilization which developed and shaped the contemporary world with its good and evils. Therefore, the conflict we observe between the Western and the Eastern civilizations is a one sided issue not a two sided one. That is why; it is the cultural and epistemological basis of Western science which creates conflict, violence and discrimination. Leaving strict positivism with its all social reflections might mean "cutting the roots" of the problem.

Key Words: Positivism, Civilization, Dialogue, Dialogic Democracy

Giriş: Batı Hegemonyasının Bilimsel Temeli

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren gücü elinde bulunduran egemenlerin, kendi otoritelerini meşrulaştırmak için bir takım "teolojik" "metafizik" "rasyonel" araçlar kullana geldikleri bilinmektedir. Pre-kapitalist toplumlarda genellikle gücü ellerinde tutanlar, otoritelerini meşrulaştırmak için teolojik ve metafizik araçlar kullanmaktaydılar. Ancak modern kapitalist topluma geçişle beraber egemenliğin meşrulaştırma araçlarının daha "rasyonel" temellere dayandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Pre-modern toplumların statik, kalıtsal, değişmez egemenlik anlayışının yerine modern toplumun dinamik, rasyonel ve liyakate dayalı bir egemenlik anlayışı getirdiği savunulmaktadır. Özellikle, aklın sınırsız kullanımının bireyi özgürleştirmeceğine yönelik "aydınlanmacı" söylem, egemenliğin rasyonel bir temele oturtulması gerektiği üzerine kuruludur(Bozkurt, 2005: 263).¹ Ancak, aydınlanmanın akıl projesi ve egemenliğin rasyonel temellere oturtulması girişimi bir çok problemi de beraberinde getirmiştir.

Egemenliğin rasyonel temele oturtulmasının ya da bireylerin egemenlerin otoritelerine rıza göstermelerini sağlayan en önemli araçlardan birisi "bilim ve teknik"tir (Habermas, 1993: 34).² 16. yüzyılda yükselişe geçen kapitalist dünyada, ekonomi modeliyle uyumlu bir biçimde, bilginin içerisindeki metafizik öğeler ayıklanmış ve bilgi bilimle özdeş tutulmaya başlanmıştır.³ Aydınlanma ve pozitivist egemen olmasıyla birlikte tek meşru bilginin bilimsel olana indirgenme sürecinin beraberinde getirdiği en büyük problem, bilimi ve bilgiyi güçle özdeşleştirmesidir. Böylece, bilgiyi erdem olarak değerlendiren Sokratik geleneğin aksine bilme edimini sadece bilimsel bilgi ile sınırlayan ve bilgi ile güç arasında ilişki kuran Bacon'cu gelenek Batı toplumlarına egemen olmaya başlamıştır (Nişancı, 2008: 166-167) Bilme edimi, bilenin egemenliği düşüncesini içinde barındıran pozitivist bilim geleneği, Batı'yı bilgi sahibi olduğu için rasyonel ilan etmekten, bilimsel bilginin yaygın kullanımının Batı'yı Doğu karşısında üstün pozisyona getirdiğini savunmaktaydı.

Geçen süre içinde seküler/çıplak akıl ve bilim üzerine kurulu Batılı modernizasyon projesi, önce oryantalizm kanalıyla genelde Doğu toplumları özelde

¹ "Aydınlanma Nedir?" isimli broşüründe Kant, "aydınlanma"yı; insanın kendi aklını kullanmayı yüzünden düşünmüş olduğu ergin olmayış durumundan yine kendi aklını kullanarak kurtulması biçiminde tarif etmekteydi. İnsana, "cüret et!", "aklını kullanmaya cesaretin olsun" biçiminde seslenişte bulunan Kant şüphesiz ki aydınlanmanın akla verdiği önemin sembolü olan sözler sarf etmiştir. Konuyla ilgili bkz. Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", **Kant: Bütün Eserleri**, Ed.&Çev. Nejat Bozkurt (İstanbul: Say Yayınları, 2005), s. 263.

² Frankfurt Okulu'nun önemli temsilcilerinden Herbert Marcuse, Weber'in "rasyonelleştirme" dediği şeyde "rasyonelliğin" değil, aksine rasyonellik adı altında zikredilmemiş çeşitli iktidar biçimlerinin yattığına inanır. Konuyla ilgili olarak bkz. Jürgen Habermas, **İdeoloji Olarak Bilim ve Teknik**, Çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993), s. 34.

³ Bilimsel bilginin tek meşru bilgi haline gelmesi ve felsefeden metafiziğin elenmesi süreci için bkz. Taylan Altuğ, **Felsefeden Metafiziğin Elenmesi** (İstanbul Etik Yayınları, 2004), özellikle ikinci bölüm.

İslam toplumları üzerinde büyük bir felsefi/zihinsel baskı oluşturmuş, ardından Batı eksenli klasik modernleşme yöntemleriyle Batı-dışı toplumlarının değişim süreçleri belirlenmiş ve kontrol altında tutulmuştur. Ancak süreç içinde tüm ontolojik bağlamından arınmış akıl ve bilim, insanlığı kutsalın/dinselini boyunduruğundan kurtarmak isterken bu kez seküler içerikli “bilimsel dogmatizmin” kucağına atmıştır. Horkheimer’in belirttiği gibi; *“pozitivizm, bilme edimini bilimle özdeşleştirmekle, zekâyı, eleştirmek zorunda olduğu o ticari kültür tarafından biçimlendirilmiş olan malzemenin örgütlendirilmesi için gerekli olan işlemlerle sınırlandırır. Böyle bir sınırlama, zekâyı Hook ve öteki pozitivistlerin istediği gibi üretim aygıtının efendisi yapmak yerine, hizmetkârı haline getirir.”* (Horkheimer, 2002: 112). Üretim aygıtının hizmetkârı haline gelen akıl, pozitivist “aydınlanma müritlerinin”⁴ elinde insanlığa ve doğaya doğrultulmuş bir silah işlevi görmüştür (Horkheimer, 1995: 113). Batı akli tek boyuta, sadece ampirik verileri kullanan, deney ve gözleme dayalı bilgiye itibar eden, felsefi/spekülatif düşünmeyen bir boyuta indirgeyerek Marcuse’nin deyimiyle “tek boyutlu insan” yaratmıştır (Marcuse, 1975).

“Tek boyutlu akıl” ve “tek boyutlu insan” anlayışının zorunlu sonucu farklı medeniyetlere tek boyutlu bakılması, dolayısıyla farklı medeniyetlerin ötekileştirilmesi ve tek boyutlu bir medeniyetin yaratılmasıdır. “Batılı” değerleri benimsememiş olan medeniyetlerin barbar kavimler olarak sunulması, “medenileştirilecek” cahil, bilim ışığı vurmeyen cahil kütleler olarak görülmesi, Batı’nın küresel ölçekte yayılmasının meşruluk zeminini oluşturmuştur. Bu yayılma, iktisadi anlamda kaynakların kapitalist merkeze taşınması, felsefi ve epistemolojik anlamda “Batı-dışı” toplumlara pozitivist/aydınlanmacı değerlerin ihracı, başka bir deyişle Batı-dışı toplumların hem iktisadi hem de felsefi ve akli anlamda sömürgeleştirilmesi biçiminde gerçekleşmiştir.

Medeniyetler Arası İlişki(ler)de Oryantalist Paradigma

Modern Batı, kendisini inşa ederken ötekisini “Doğu” olarak kurgulamış, insanlığın bütün “gelişmiş, iyi, üstün” özellikleri kendisine ve kendisinin temsil ettiği kapitalist/positivist rasyonelliğe atfetmiş, “geri”, “kötü” olanı ise Batı-dışı toplumlara mal ederek, birazdan açıklanacağı gibi, Oryantalist bakış açısı olarak bilinen kalıplar içinde kalmıştır. Dolayısıyla bu süreçte Batı’nın, Doğu’yu bir bilgi nesnesi olarak incelemekten çok ürettiği söylenebilir. Edward Said, Antonio Gramsci ve Michel Foucault’nun çalışmalarından yola çıkarak, bilgiyle söylem arasındaki ilişkiyi, pekâlâ Batı’yla Doğu arasındaki iktidar ilişkilerine uyarlamak mümkün gözükmektedir. Batı ile Doğu arasında epistemolojik düzeyde yapıla gelen ayırım, Batı’nın “özne”

⁴ Horkheimer, pozitivistleri aydınlanmanın müritleri olarak değerlendirir. Aydınlanmanın müritleri, akli sorgulayıcı, kuşkucu, eleştirel olmaktan çıkmış, salt bir makineye dönüştürmüştür. Pozitivizm ve Aydınlanma eleştirisi için bkz. M. Horkheimer ve T. Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği I-II**, (İstanbul: Kabcacı, 1995-1996); M. Horkheimer, **Akıl Tutulması**, s. 113.

konumuna göre Doğu'nun, nasıl nesneleştirildiğini/ kurgulandığını bize göstermektedir. Buna bağlı olarak, Batı ile Doğu arasındaki epistemolojik ayrımın; bu kategorizasyonun sahipleri olan Oryantalistler için (a) kendi söylemsel pratiklerini, (b) kendilerine ait bilimsel ve iktidar yönelimli hakikat iddialarını (c) tarihsel ve ontolojik olarak kurgulanan "gerçeği" kendilerine özgü tasvir etme biçimlerini, ortaya koymada gayet elverişli bir çerçeve olduğuna işaret edilmektedir (Keyman, 2000: 9). Oryantalist bakış açısıyla, Doğu bilimsel anlamda incelenmekten daha ziyade, "hayali" Doğu yeniden üretilmiştir. Bilme edimini, bilimsel pozitivist bilgiyle özdeşleştiren Batı, doğru veya meşru bilginin ne olduğuna, bilimsel bilginin nasıl elde edileceğine, akılla kavranamayan, rasyonelliğin sınırları içerisinde hareket etmeyen, sinai ve teknik ürünler üretmeyen her türlü yöntemi dışlamamış ve böylece Doğu karşısında kendisine metodolojik, epistemolojik ve ontolojik üstünlük sağlamıştır.

Hal böyle olunca, Batı kendi değerlerini medeniyetin yegâne değerleri olarak dünyanın tamamına ihraç etmeye çalışmıştır. Bu bakış açısına göre, çalışma ve yatırım Batılı bireye, uyusukluk ve har vurup harman savurma Doğulu bireye; rasyonellik Batıya, akıl-dışılık (irrasyonelite) Doğu'ya özgüdür. Aslında bu bakış açısı, Avrupa ve Orta Doğu arasında siyasi mücadeleler bağlamında ortaya çıkan bir güç söylemi işlevi de görmüştür (Turner, 1991: 118-119). Bu çerçevede oryantalizm, temel tezini "ben" ve "öteki"⁵ ayırımına dayandırmıştır (Ayaz, 1982: 162). Böylece Doğu tetkik konusu haline gelen bir "nesne" olarak kendisine yabancılaştırılarak anlaşılmaya çalışılmıştır. Öyle ki, buradan yola çıkılarak Batı'nın, Doğu'nun, kendi kendisini anlamasından bile daha çok onu anladığı şeklinde bir değer yargısı geliştirilmiştir. Doğu'yu despotik yönetimlere meyilli olmakla yani otoriterliğe yakınlıkla değerlendiren pozitivist Batılı bakış açısı kaçınılmaz olarak bir aydın despotizmi yaratmıştır (Çaylak, 2001: 30-51).⁶ Batı-dışı toplumlar ilerlemek/medenileşmek istiyorlarsa, Batı'nın geçmiş olduğu yollardan geçmeli, "Batılı değerleri kendi değerleri gibi özümsemelidirler" anlayışı Batı- dışı toplumlara dayatılmış, bazen de bu fikir, Batı-dışı toplumların entelijensiyası tarafından kabul görmüş ve bizatihi bu jakoben grup tarafından topluma dayatılmaya çalışılmıştır.

Doğu'nun Batılılaştırılmasında ilerici-gerici dikotomisinde ilerleme/ileri sözünün büyüü bir anlamı olduğu, ilerici-gerici dikotomisindeki ileri kanadı Batı'nın temsil ettiği, geri(c) kanadı ise Doğu'nun temsil ettiğine yönelik ideolojik argümanı tartışmaksızın dünyanın ve özellikle Doğu'nun bugünkü durumunu anlamak oldukça güçleşir.

⁵ Hegelci "ben" ve "öteki" sorunsalı için, bkz. Edward Said, **Oryantalizm**, çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul, Pınar Yay., 1982), s.162 vd. Ayrıca oryantalist perspektifte "öteki"nin kullanımı üzerine, bkz. Thierry Hentsch, "Doğu-Batı İlişkileri İçinde Ötekinin Kullanımı Üzerine Bazı Düşünceler", (yay. haz.) İsmail Coşkun, **75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji** (Ankara: Bağlam Yay., 1991), ss. 65-70.

⁶ Machiavelli, Hegel, E. De La Boetie ve Montesquieu Doğu toplumlarını nitelemek için despotizm kavramına başvurmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Çaylak, **Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen –Bir Şerif Mardin Çözümlemesi-** (Ankara: Kadim Yayınları, 2005), s. 30-51.

İlerleme fikri hem kapitalist Batının hem de kapitalizmin karşıt kutbuna yerleşmiş olan Marxizmin merkezi temasıdır. Ancak ilerleme fikri Batı'nın Doğu'yu sömürgeleştirmesinin ideolojik meşruluk zeminini oluşturmanın yanında, Marx'ın tabiriyle değişim ve ilerlemeyi birbirine karıştırarak mistifikasyon işlevi görmüştür.

Her değişimin, gelenekselden moderne geçişte atılmış olan her adımın "iyi" sayıldığı, dolayısıyla değişimin, yararlı ve yararsız gibi bir ayrıma tabi tutulmadığı bir dünya sistemi içerisinde her değişim, ne olduğuna bakılmaksızın ilerleme olarak görülmüştür. Böylece tarihi, kültürü, toplumu ve siyaseti de içeren insanın tüm yaşam alanı kısırlanmış ve insanlık dar bir hapishanenin içinde birbirleriyle kıyasıya kavga eden mahkûmlar haline gelmiştir. Çıplak akıl, araçsallaşan bilim ve adalet/hakkaniyet duygusundan yoksun her türlü değer önüne getirilen sermayenin öncülüğünde Batı-dışı toplumlar üzerinde kapitalist bir hegemonya kuran irade, Batı-dışı toplumlarının gözünde adeta "Tanrılaşmış"tır. İçinde siyasi despotizm, dini fanatizm ve iktisadi sömürgecilik öğeleri barındıran Batı medeniyeti on altıncı yüzyıldan itibaren her yüzyılda farklı devletlerin (sırasıyla, İspanya-Portekiz, Flemenkler, Fransa, İngiltere, ABD) "başat güç" konumunun verdiği güçle dünyanın diğer medeniyetleri/ kültürleri/halkları üzerinde egemenlik kurmuştur. Özellikle İngiltere ve Amerika'nın hegemonik öncülüğünde geçen son iki yüzyıllık dilimde, insanlığın tüm halkları ve özellikle İslam dünyası bu irade karşısında travmatik bir güven bunalımı yaşamış ve kendi meşruiyetlerini dahi kapitalist hegemonyanın süzgecinden geçirmiştir. Ancak, son yüzyılda insani ilişkilerin metalaşması ya da şeyleşmesi, doğanın sömürgeleştirilmesi sürecinde görüldüğü gibi her değişime koşulsuz evet demenin muhakkak iyi bir sonuç doğurmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kalıyoruz.

Oryantalist Paradigmanın Çöküşü

Batıya, Doğu karşısında hegemonik üstünlük sağlayan akıl, ilerleme, bilim, pozitivizm, kapitalizm gibi kavramların iflas ettiği bir çağda yaşıyoruz. Dünyanın tüm özgür halklarını ve kendi yurttaşlarını "araçsal aklın" hâkimiyetinde ontolojik ve epistemolojik anlamda "tek boyutlu makine/rasyonel insan"a dönüştüren kapitalist Batı medeniyetinin üzerine kurulmuş olduğu tek boyutlu/ayaklı seküler felsefi zemin, gerek Batılı gerekse Batı-dışı toplumların entelektüelleri tarafından yüzyıl içinde ciddi bir eleştiriye tabi tutulmaktadır. Araçsal aklın yaratmış olduğu tahribat ve medeniyetler ve kültürler arası ilişkinin çatışma, güç ve seküler akıl temelinde cereyan edemeyeceği gerçeği, halklar ve kültürler nezdinde de anlaşılmaya başlanmıştır. Artık uygar-barbar, Batılı-Doğulu, Yahudi-Yahudi olmayan, Hıristiyan-Hıristiyan olmayan, Kuzeyli-Güneyli, beyaz-zenci, zengin-yoksul ve geleneksel-modern ayrımlara dayalı kartezyen anlayış çöküş içindedir.

Gelinen noktada, insanlığın, akli ve bilimi dışlamayan ama onları varoluşsal gerçekliğin tinsel bütünlüğü içinde tasavvur eden güç, çatışma ve sermaye üzerine kurulu medeniyet perspektifinden hakkaniyet, diyalog ve ahlak eksenli bir medeniyet ufkunu önceleyen yeni bir paradigmaya ve bu paradigmayı besleyecek yeni bir

temele ihtiyacı vardır. Özellikle kapitalist hegemonyanın zihinsel ve eylemsel tutsağı haline gelmiş toplumların silkinış ve dirilişinin zorunlu bir formülü de bunda saklıdır. Ama asıl gereklilik, kendi tek boyutlu aklının tutsağı haline gelmiş ve sermaye uğruna tüm değerleri ötekileştiren ya da araçsallaştıran kapitalist Batı akli için geçerli olsa gerektir. Maddi anlamda dünyanın büyük kısmının açlık ve yoksullukla boğuştuğu, manevi anlamda ise insanın anlam, inanç ve düşünce dünyasındaki bütün değerlerin piyasa ilişkilerine, alınıp satılır bir meta haline getirildiği, dolayısıyla manevi olanın içinin boşaltıldığı bir çağda yaşıyoruz. Hem Batı'nın hem de Doğu'nun "şeyleşmeye" daha fazla rıza göstermesinin beklenemeyeceği bir çağın eşliğindeyiz.

Batı'nın medeniyetin tek ve yegâne temsilcisi olarak görülmesi medeniyetler arası ilişkiler cümlesini oldukça anlamsızlaştırmaktadır. Çünkü klasik oryantalist paradigma medeniyet denildiğinde sadece Batı'yı anlamakta, Batı dışı toplumları ise farklı medeniyetler olarak değil, henüz medenileşmemiş barbar kavimler olarak görmektedir. Oryantalist paradigma açısından orient (doğu) Batı'dan farklı bir medeniyet, dolayısıyla tarih sahnesindeki öznelerden birisi değil, "çalışmaların nesnesi" (Abdumelik, t: yok, s.40) diğer bir ifade ile Batılıların üzerinde çalıştığı eksantrik bir ortam, bir laboratuvar olarak görülmektedir (Abdumelik,: 40). Genel olarak Batı'ya özgü olan "öteki" leştirme şeklindeki "benmerkezciliğin" tarihin farklı dönemlerinde farklı uygarlıklar ve ideolojiler için geçerli olduğu bilinen bir husustur. Ancak farklı uygarlık ve kùltürlerde etkisini gösteren, "entegrizm" diye tanımlanan bu olgunun, günümüzde hakim paradigma olması dolayısıyla çoğunlukla Batı bakış açısına dayandığı da bir gerçektir (Graudy, 1993: 15-38).

Böyle bir bakış açısı içerisinde Batı ve Batı-dışı toplumların ilişkileri, medeniyetlerin karşı karşıya gelmesi veya diyalogu biçiminde değil, medeni olanla/olmayanın, ileri olanla-geri olanın karşı karşıya gelmesi ve ileri olanın geri olanı ilerletmesi, medeni olanın, medeni olmayanı medenileştirilmesi olarak görülmüştür. Denilebilir ki, Montesquieu'dan başlayarak, Marx , Comte ve Weber'e kadar uzanan çizgide pek çok düşünür ve teorisyenin, epistemolojik ve felsefi anlamda Doğuyu, sadece teolojik düşünebilen, yani sorgulayıcı ol(a)mayan, otoriter ve itaatkar zihin dünyasının ve iktisadi anlamda, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine engel politik örgütlenmenin, dolayısıyla iktisadi açıdan modernleş(e)menin temsilcisi olarak değerlendirme konusunda tutkulu bir eğilim taşıdıkları görülmektedir. Marx'ın Hindistan'daki İngiliz sömürgeciliği üzerine yapmış olduğu analizlere yoğunlaştığımızda, İngiliz sömürgeciliğinin hem barbar bir halkı uygarlaştırdığı hem de pre-modern iktisadi ilişkileri modernleştirdiği gözlemlerle karşılaşırız. Bu çerçevede, birbirine rakip liberal ve sosyalist iki büyük ana akımın, Doğu'yu geriliğin sembolü görme konusunda bir uzlaşma içerisinde oldukları gözden kaçmamaktadır⁷.

⁷ Ancak hakkını vermek gerekir ki, Rosa Lüksemburg ve onun teorisinin gelişmiş bir modelini sunan Immanuel Wallerstein oryantalist paradigmadan uzak durabilen, emperyalizm teorileriyle, Doğunun sömürgeleştirilmesi sürecini olumsuzlayan iki Marksist düşünür olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

İster Marxistlerin o dönem için çokça kullandığı “tarihsiz halklar” kavramı, ister liberallerin bireyselleşememiş, itaatkâr ya da barbar Doğulu kategorisi medeniyetler arası ilişkilerde barışın temeli olamaz. Çünkü medeniyetler arası ilişkilerde yeni bir paradigma oluşturmak için çoğulcu ve diyalojik bir bakış açısıyla farklı medeniyetlerin varlığını kabul etmek gerekmektedir. Medeniyeti monist bir biçimde Batı'nın hegemonyasında görmek gibi, medeniyetin ve ileri değerlerin temsilcisinin sadece Doğu olduğunu, Doğu'nun alternatif bir dünya inşa edebileceğini söyleyen oksidentalist bakış açısı da medeniyetler arası ilişkilerde yeni paradigma oluşumuna yardımcı olamaz. Medeniyetler arası yeni paradigma, dünyayı Doğu ve Batı, medeni ve medeni olmayan biçiminde dikotomik bir bakış açısı içerisinde değil, alternatif medeniyetlerin varlığını tanıyarak, medeniyetler ve kültürler arası ilişkiyi etkileşim ve diyalojik zeminde kurgulayarak ve farklı medeniyetleri düşman görmeyerek oluşturulabilir. Siyaseti dost/düşman ayırımına dayandıran C. Schmitt'çi terminoloji çerçevesinde İslam'ı “kamusal düşman”⁸ olarak ilan eden bakış açısı terk edilmelidir (Vergin, 2004: 104-105).

Soğuk Savaş Sonrası Egemen Paradigma ve Eleştirisi

Ancak, 20. yüzyılın sonunda Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra sona eren Soğuk savaş dönemi kapitalist Batı açısından ötekinin, yeni düşmanın kim olacağı sorusunu yeniden gündeme getirmiştir. Otoriter ve totaliter rejimler kendilerini korku ve öteki üzerinden yeniden üretmek, kitleleri korkulacak birer canavar yaratarak hizaya getirmek, böylece meşruluk kazanmak durumunda kalmışlardır.

1917'den 1990'lara uzanan süreçte kapitalist dünyada bu “canavar” ya da “cadı” rolünü Sovyetler Birliği oynamıştı ve Batı, kitlelerin rızasını komünizm korkusuyla kazanıyordu. Reel Sosyalizmin çökmesi, Batı'yı yeni korku kaynaklarını keşfetmeye daha doğrusu icat etmeye yöneltti. Otoriter ve yayılcı politikalarını meşrulaştıracak kitleleri korkutarak, savaş bütçelerinin onaylanmasına, temel hak ve hürriyetlerin kısıtlanmasına, doğal kaynaklara zarar verilmesine rıza gösterecekleri yeni mecraya çekmenin en kestirme yolu, “yeni düşman yaratmaktan geçer” anlayışının bir uzantısı olarak gelişti. Bu çerçevede, İslam toplumu ve uygarlığı, hâlihazır medeniyet ve özgürlüğün yeni şer odağına yerleştirildi. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, kapitalist dünyanın sosyalizm karşısında zafer kazandığını ve “tarihin sonu”na geldiğini erken ilan eden Fukuyama, siyasetin dost/düşman ayırımına dayandığını belirten Schmitt'in veya “kapitalist dünya sistemi, kapitalist olmayan bir dışarı olmadığından var olamaz” diyen Rosa Lüksemburg'un⁹ tezleri ihmal edilmiş, Sovyetler

⁸ Siyaseti dost ve düşman ayırımına dayandıran C. Schmitt düşmanları da “özel düşman” ve “kamusal düşman” biçiminde ikiye ayırmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nur Vergin, **Siyasetin Sosyolojisi**, (İstanbul: Bağlam, 2004), s. 104-105.

⁹ Rosa Lüksemburg'un tezi için bkz. Rosa Lüksemburg, **Sermaye Birikimi**, Çev. Tayfun Ertan (İstanbul: Alan, 1986).

Birliğinin çöküşünün yarattığı düşman ya da öteki boşluğunun nasıl doldurulacağı sorusu yanıtız bırakılmıştır (Lüksemburg, 1986).

Kapitalist sistem ve değerler için Sovyetler Birliği'nin çöküşünün yarattığı "öteki" boşluğu, İslam düşman ilan edilerek doldurulmaya çalışılmıştır. Soğuk savaşın bitiminden sonra dünya'nın "21. yüzyılda 6 büyük güç ve bunun yanında orta büyüklükte ve küçük büyüklükteki ülkeleri kapsayacaktır" diyen Henry Kissinger veya "dünya sistemi beş farklı medeniyetten oluşacaktır" diyen S. Huntington'un tezleri çerçevesinde İslam "karşı medeniyet" konumuna yerleş(tiril)miştir. Daha önce barbar olarak görölen Doğu ve İslam dünyasına S. Huntington'un tezleri çerçevesinde bu sefer, medeniyet düzeyinde Batı uygarlığına karşı bilenmiş kadim bir rakip rolü biçilmiştir. Nitekim "soğuk savaş"ın bitiminden sonra, medeniyetler çatışması olacaktır tezini ortaya atan Huntington, her ne kadar medeniyetler çatışmasını durdurmaya çalıştığını vurgulasa da, İslam'la ilgili olarak ortaya atmış olduğu tezler medeniyetler arası barışa katkı sağlayacak değil, "medeniyetler arası çatışmayı" (tabi böyle bir çatışma varsa) körükleyecek niteliktedir.

Soğuk savaşın bitimiyle uluslar arası ilişkilerde yeni döneme girildiği söylenmesine rağmen, Huntington'un İslam üzerine analizi klasik oryantalist paradigmanın bir devamıdır. "*İslam kùltürü, İslam toplumlarının çoğunda demokrasinin ortaya çıkmasındaki başarısızlığı açıklayabilir*" tezinde de açıkça göröldüğu gibi İslam ve anti-demokratiklik arasında kurulan ilişki medeniyetler arası ilişkilere zarar vermektedir (Huntington, 2002: 27).

Diğer bir ifade ile Batı kùltürünü demokrasiyle özdeşleştiren, medeniyetler arası barışta Batı'ya "ağabeylik" rolü atfeden tezlerin hiçbirisi medeniyetler arası barışa ve ilişkilere katkıda bulunamazlar. İslam'ın ve İslam kùltürünün medeniyetler çatışmasının körükleyicisi olduğunu söylemek, "medeniyetler çatışmasının sona ermesi için İslam ve İslam kùltürünün zararsızlaştırılmasını gerektirir" anlayışını içinde taşır ve bu çıkarsama "çatışmayı" daha da pekiştirir. Medeniyetler çatışmasının sona ermesi, medeniyetler çatışmasının sebeplerinin analizini ve bu sebeplerin yok edilmesini gerektirir. Eđer, İslam kùltürü, demokrasi yokluğunun sebebi olarak görölrse, o halde barış ve demokrasi için demokrasiye aykırı bu kùltürün yok edilmesi ya da "etkisizleştirilmesi" gerekir düşünçesi açığa çıkacaktır ve bu çıkarsama Irak'ın işgali sürecinde de göröldüğu gibi barış için savaşmak düşünçesini besleyecektir. Bu bağlamıyla medeniyetler çatışmasını medeniyetler arası barışa dönüştürebilmek, "özcü", "etnisist" "Euro-centrik (Avrupa mekezci)" analizler ve bakış açısıyla değil, farklı medeniyetlerin ve kùltürlerinde diğerleri kadar değerli, eşit ve onlar kadar söz sahibi olduğu gibi demokratik bir sistemle sağlanabilir.

Özellikle iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ve teknolojik devrimin, farklı ülkelerde yaşayan insanların farklı kùltür ve medeniyetleri tanıyabileceği uygun ortamı yaratmasına rağmen, farklı iletişim kanalları ve medya sözde medeniyetler çatışmasını körükleyecek argümanlar kullanmaktadırlar. Özellikle ABD eski başkanı

Bush'un, "kamusal düşman" ilan ettiği "terörist" Doğululara karşı medyayı kullandığı bilinmektedir. Dünya küreselleşmenin yarattığı yeni olanaklar sayesinde birbirini anlamaya bu kadar yaklaşmışken, adeta hortlatılmış bir yabancı düşmanlığı sayesinde medeniyetler çatışmasının yeniden üretilmesi çabaları klasik Batı-merkezci egemenlik anlayışının devam etmesine dönük, herkesçe bilinen kurtla kuzunun hikayesini çağrıştırmaktadır.

Medeniyetler arası ilişkileri bir egemenlik ilişkisi olarak değerlendiren, Batı'ya "a priori" üstünlük atfeden, kültürler ve medeniyetler arası ilişkilerde devleti merkeze koyan, kaba güce "hak" tanıyan, kapitalist rasyonelliği, maddi zenginliğin artmasına inhisar eden anlayış canlı olduğu, buna koşut olarak, bilim, egemene hizmet eden bir meşrulaştırma aracı, ekonomik saikler insan hayatının tek yönlendiricisi olarak görüldüğü sürece medeniyetler arası yeni paradigma oluşturmak imkansızlaşacaktır. Küreselleşmenin yaratmış olduğu birçok olanağa rağmen, dünyanın birçok insanının açıklıkla pençeleşiyor olması, dünyanın birbirini anlamasına uygun araçların olduğu bir dünyada etnik çatışmaların ve savaşların artması, zenofobinin yaygınlaşması, doğanın erozyonu çağın en önemli problemlerini oluşturmaktadır. Tüm bu problemlerin oluşumuna sebebiyet veren mentalite medeniyetler arası ilişkilerin diyalojik bir temele oturtulmasına da engel olmaktadır.

Diyalojik Demokratik Paradigma

Medeniyetler arasındaki ilişkilerde yeni paradigma arayışı, zorunlu olarak, Batı, pozitivism, araçsal rasyonalite, oryantalizm, oksidentalizm gibi kavramların eleştiriyeye tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır. Her şeyden önce 16. yüzyıldan itibaren Batı'nın kendisini Doğu karşısında üstün görmesine sebebiyet veren iktisadi anlayış ve epistemolojinin sorgulanması gereklidir ve bunun ilk adımı Batının ontolojik eleştirisinden geçmektedir. Çünkü Batı, varoluşunu bir anlamda hayali Doğuya borçludur. Oryantalizm olarak bilinen hastalıklı bakış açısı tarihsel süreç içerisinde diyalektik karşıtını yaratmış ve Doğu toplumlarında Batı-düşmanlığını pekiştirmiştir. Hem oryantalist hem de oksidentalist bakış açısını terk etmek ve farklı medeniyetleri oldukları gibi kabullenmek medeniyetler arası yeni paradigma oluşumunun önsel ve zorunlu koşuludur.

Medeniyetler arası ilişkileri diyalog üzerine kuracak, farklı medeniyetlerin özgünlük ve farklılıklarını kabul edecek, ancak bu özgünlük ve farklılıkları dışlama ilişkilerine dönüştürmeyecek, sadece devletlerin diyaloğuna değil, farklı medeniyet ve kültürlerin temsilcisi olan "halkaların diyaloğuna" dayalı yeni paradigmaya ihtiyaç vardır. Bu paradigma sadece tekil medeniyet algısından hareket etmeyecek, dünyayı salt Doğu ve Batı biçimde ikiye bölmeyecek, kendi medeniyetlerin tarifinin ne olduğu noktasında o medeniyetin temsilcilerine öncelik tanıyacak çoğulcu, demokratik bir paradigma olmak durumundadır. Pozitivizmin zorunlu sonucu olan aydın despotizminin veya toplum mühendisliğinin yaptığı gibi medeniyetin kendisinin veya

farklı medeniyetlerin özgünlüklerinin ne olduğuna bu “aydınlanmış” despotlar değil medeniyetin taşıyıcısı ve oluşturucusu olan halklar karar vereceklerdir.

Sonuç olarak “tarihsel kapitalizm” aydınlanma, seküler akıl ve bilim düşüncesi bir çöküş yaşamakta, “dünya büyük dönüşümün eşliğinde” bulunmaktadır. Bu kavramların krizini takiben reel sosyalizmin çöküşü, kapitalist “Batı”nın kendisini yeniden üretmesi konusunda bir boşluğun doğmasına sebebiyet vermiştir. Oluşan bu düşman boşluğunu doldurmak için Doğu ve İslam kültürü hedef tahtasına yerleştirilmiş gözüküyor.

Diğer taraftan, dünya üzerinde eşi benzeri görülmemiş bir kaynak artışı sağlanmış, iletişim teknolojilerinin gelişimi sonucunda sınırlar fiili olarak anlamını önemli ölçüde yitirmiştir. Buna rağmen, yaşanan süreç dünyanın tamamı için refah artışına sebebiyet vermemiş, sınırların aşınması küresel barışı sağlayamamıştır. Küreselleşme kendi içerisinde tutarlı bir süreç olmadığı gerçeği dünyanın bir kısmında yaşanan yoksulluk, savaş ve demokrasi yokluğuyla içindeki çelişkiyi açığa çıkarmıştır. Bu süreç, medeniyetler arasındaki barış ve diyaloga katkı sağlayacak uygun teknolojik ortamı sağlamış olmasına rağmen, her alandaki eşitsizlik ve çift (ya da çoğul) yönlü etkileşime değil, tek yönlü belirlenime dayanan medeniyetler arası ilişki biçimi ve üretim sistemi barışın oluşumuna engel teşkil etmektedir. Yaşanan tüm bu süreçler sonrasında “Batı”lı değerler meşruiyet krizi yaşamakta ve egemenler kendilerini yeniden üretecek uygun ideolojik araçlar aramaktadırlar. Özellikle Anglo-Sakson ülkeler merkezli düşünce kuruluşları yaşanan meşruiyet krizini aşmak için yeni krizler üretmektedirler. Batı’nın krizini aşmanın yolunun Batı dışında krizler yaratmaktan geçtiğine yönelik yeni bir bakış açısı oluşmaktadır. Ancak, krizi krizle aşmaya yönelik bu çabanın kendisinin de kriz içinde olduğu tespitinden hareketle medeniyetler arası ilişkiler de yeni paradigmanın filizlendiği görünüyor. Çalışma, batı medeniyetinin üzerine kurulmuş olduğu felsefi, epistemolojik, iktisadi sistemin çöküşte olduğundan hareketle, Batının ontolojik bir kriz yaşadığı iddiasındadır.

Soğuk savaşın bitimi ve bunu takip eden dönemde krizi aşmaya yönelik üretilen tezlerin ve uygulanan pratiğin krizi daha da tetiklediği gözlemlenmektedir. Dünya yeni olanın kurulmasının eşliğindedir. Ancak, ilerlemeci bir perspektifle kurulacak olanın muhakkak mevcut olandan daha iyi olacağına bir yönelik bir beklenti yanıltıcı olabilir. Bunu aşmanın yolu aktörlerin birbirlerine karşı takınacakları tavra bağlıdır. Bu tutumun karşılıklı etkileşim ve diyaloga dayanması, farklı olanın eşit özneler olarak görülmesi, hiçbir medeniyete “a priori” üstünlük tanınmaması içine girilen krizin aşılmasının zorunlu ön koşullarıdır. Wallerstein’in dediği gibi (Wallerstein, 2003: 91): *“İlerleme kaçınılmaz değildir. İlerleme için mücadele ediyoruz. Bundan daha önemli olan “değişimi denetim altına almaktır.” Değişimi denetim altına alabilmek ve dünyanın daha iyi bir yöne evrilmesini sağlamak, adalet ve hakkaniyete dayalı, çoğulcu, eşitlikçi ve öz(ü)gürlükçü bir paradigma oluşturabilmekten geçmektedir.*

Sonuç

Araçsal/çıplak aklın ürünü olan indirgemeci/pozitivist bilimin gücüne dayanarak dünyada egemenlik kurma anlayışının sonuna geldiği bir tarih sürecinin tam içinden geçmekteyiz. Gerçekten de, yaşadığımız tarih diliminde dünya üzerinde ciddi ve derinlikli bir değişim yaşanmaktadır. Bazılarının, Amerika Birleşik Devletleri egemenliğinde somutlaşan -"Amerikan barışı" ("Pax Americana") olarak da lanse edilen- "Batı uygarlığı" rehberliğinde bir dünya barışının gerçekleşmesi çok uzak bir ihtimaldir. Ahlaksal değerlerden ve adalet duygusundan yoksun bir biçimde bilimi ve aklı kutsayan ve bunun üzerine sermayenin egemenliğini oturtan, modernizasyonla birlikte gelişen kapitalist hegemonyanın, tüm dünyada, özellikle bu gücü elinde bulunduranlarda kapsamlı bir özelleştirme ihtiyacı doğurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kendisine dünyanın jandarması rolü biçilen ve de bu konuma gönüllü kurulan ABD, kendi meşruiyetini yeniden üretmek için her türden politik manevrayı devreye sokmuş ve bu çerçevede bir "renk" değişimine gitmek durumunda kalmıştır.

Bu bağlamda egemen Batı uygarlığının Amerika politikalarına da yansıyan "renk" ve söylem değişikliği süreci içinde olması, medeniyet ve kültürler arası ilişkide insanı, hak ve adalet temelinde "nesnel akıl"la (bütünsel akıl/donanımlı akıl) bütünleyen İslam, Hint vs. Doğu medeniyetlerin kadim bilgeliğine dayalı bilginin de katkısıyla insanlık, içinde çatışma yerine diyalogun, güç yerine adaletin; inanç-akıl, din-bilim, Doğu-Batı, modern-geleneksel gibi kategorik ve sentetik ayrımların yerine hak ve ahlak temelinde dünyanın tüm özgür halklarının insanlık temelinde barış içinde bir arada yaşadığı bir paradigma değişimi gerekliliğini bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır.

Burada Doğu bilgeliğine dayalı tarihsel ve kültürel zihniyet dünyası geleneği, zaman algısı ve coğrafi mekânı ile seküler akıl, modern insan, siyaset ve toplumsal zihniyet dünyasının zaman, mekân ve tarih algısını daha üst bir ontolojik ve epistemolojik bir bağlamsal bütünsellik içinde sentezleme büyük önem arz etmektedir ve bu noktada kanaatimize göre Türkiye ve onun tarihsel birikimi büyük bir imkân sunmaktadır.

Ünlü tarihçi-filozof Arnold Toynbee'nin de altını çizdiği gibi, Batı uygarlığının temel ve biricik niteliği, "tahripkâr yaratıcılık"tır. Temelleri 15.yüzyılda atılan Batı uygarlığı bütün iyi yönlerine rağmen, ya istilacı politikalar ya da dolaylı etkilerle diğer uygarlıklara deyim yerindeyse Dünyayı dar etmiştir. Batı uygarlığının yükselme sürecinde yirmi üç büyük uygarlığın yalnızca beşi ayakta kalma şansı bulabilmiştir. Toynbee'ye göre bu durum göz alıcı pek çok başarısına rağmen Avrupa uygarlığına gölge düşürmektedir ve insanlığın giderek büyük kamplara bölünmesi olarak ortaya çıkan bu büyük sorunu Avrupa uygarlığının tek başına ve kendi inisiyatifi ile çözme kapasitesi pek azdır. Ona göre, tarihsel olarak Avrupa ancak son dönemlerde kendi içinde görece bir uzlaşma sağlamıştır, ancak ne bunu devam ettirecek bir misyona ve

ne de bunu dünya çapına yayabilecek tarihsel dinamiklere sahiptir. Vaktiyle Kant'ın "Sonsuz Dünya Barışı" olarak ortaya koymaya çalıştığı "insanlık durumu"nun gerçeğe dönüşmesi için Toynbee, Doğulu toplumların mirasçılarına büyük bir "insanlık" görevi düştüğünü belirtmiştir. Açıkça belirtmese de, Toynbee'nin çözüm adresi olarak İslam'ı gösterirken (Toynbee, 1991: 79) aklında Türkiye'nin olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Çünkü Türkiye'nin köklerinde, yükselirken yıkıcı olmayan bir uygarlık geçmişi vardır. Bu uygarlık, hem coğrafi olarak hem de zihniyet olarak iki dünyanın tam ortasında yani buluşma noktasında yer almaktadır. İnsanlık, ne Doğu uygarlığını inşa eden sadece kalp (duygu) ne de Batı uygarlığını var eden beyin/zekâ ile yoluna devam edebilir. Türkiye ve onun geçmişi, her iki uygarlığın eksiklerini tamamlayan bir pratik sunmuştur.

Yaşadığımız şu günlerde kendi içinde derin kamplaşma görünümüleri sergilese de, tarihin büyük dip akıntılarıyla bu gerginliklerin yerini barışa bırakacağına güvenmek gerekir. Çağın beklentisine uygun değişimleri içeren, dışlayıcı ve cepheleşmeci değil, kapsayıcı ve kuşatıcı bir dış politik açılımı öncelemeyi hedefleyen Türkiye, kendi içindeki anti-demokratik siyasal yapılanmayı, toplum kesimlerinin birbirlerine yönelik hoşgörü eksikliğini ve resmi kolektivist/korporatist siyasal rejimi dönüştürebilecek tarihsel mirasa sahiptir. "Stratejik derinlik" denilen kavram, gelip geçici bir heves olmayacaksa, derinliğini de bundan almalıdır.

Kaynakça

- Abdülmelik, E. "Krizdeki Oryantalizm". (Ed. Aytaç Yıldız) *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, Ankara: Doğu Batı.
- Altuğ, T. (2004). *Felsefeden Metafiziğin Elenmesi*. İstanbul: Etik Yayınları.
- Çaylak, A. (2005). *Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen – Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Graudy, R. (1993), *Entegrizm*. (Çev.: Kamil Bilgin Çileçöp). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Habermas, J. (1993). *İdeoloji Olarak Bilim ve Teknik*. (Çev.: Mustafa Tüzel). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Huntington, S. P. (2002). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzenin Yeniden Kurulması*. (Çev.: Mehmet Turan, Cem Soydemir, Yusuf Eradam). İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Hentch, T. *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*. (Çev.: Aysel Bora). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hentch, T. (1991). "Doğu-Batı İlişkileri İçinde Ötekinin Kullanımı Üzerine Bazı Düşünceler". (Yay. Haz. İsmail Coşkun). *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloj*. Ankara: Bağlam Yayınları, ss. 65-70.
- Horkheimer, M. ve Adorno, T. (1995). *Aydınlanmanın Diyalektiği I-II*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Horkheimer, M. (2002). *Akıl Tutulması*. (Çev.: Orhan Koçak). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kant, I. (2005). "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt". (Ed. & Çev.: Nejat Bozkurt). *Kant: Bütün Eserleri*. İstanbul: Say Yayınları.
- Keyman, E. F. (2000). *Küreselleşme, Devlet, Kimlik/Farklılık: Uluslararası İlişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek*. (Çev.: Simten Coşar). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Luksemburg, R. (1986). *Sermaye Birikimi*. (Çev.: Tayfun Ertan). İstanbul: Alan Yayınları
- Marcuse, H. (1975). *Tek Boyutlu İnsan*. (Çev.: Afşar Timuçin ve Teoman Tunçdoğan). İstanbul: May Yayınları.
- Nişancı, Ş. (2008). "Öznel Aklın Politik Vechesi Olarak Bilim", *Türkiye Günlüğü*, S.92, s.160-175.
- Said, E. (1982). *Oryantalizm*. (Çev.: Selahaddin Ayaz). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Toynbee, A. (1991). *Medeniyet Yargılanıyor*. (Çev.: Ufuk Uyan). İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Turner, B. S. (1991). *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam*. (Çev.: Ahmet Demirhan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Vergin, N. (2004). *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Wallerstein, I. (2003). *Tarihsel Kapitalizm*. (Çev.: Necmiye Alpay) İstanbul: Metis Yayınları.